

Lidt om Slesvig-Holsten og mønter

I kongeriget Danmark er der førstefødselsret – indtil 1953 kun for mænd – og ved kongens død blev ældste søn derfor konge (selv om kongen indtil 1660 formelt set blev valgt). Eventuelle yngre brødre fik ikke noget. Men i hertugdømmerne Slesvig-Holsten var der andre regler, og her kunne den danske konges yngre brødre få nogle bidder land at leve af. Som konsekvens blev Hertugdømmerne fra senmiddelalderen og frem delt op på kryds og tværs. Mange af disse sidelinjer til kongehuset lod slå egne mønter. Læg hertil, at andre instanser havde møntret fra gammel tid, og endnu andre fik den tildelt i tidens løb – så ser man for sig kludetæppet af forskellige udmøntninger (se kort side 14).

Den kongelige linje

Først og fremmest var det den danske konge, der fra gammel tid havde overhøjheden over hertugdømmet Slesvig – siden 1920 delt mellem Danmark (Sønderjylland) og Tyskland (Sydslesvig). Ved den gamle holstenske greveslægts uddøen tilfaldt ham i 1460 også grevskabet (fra 1474 hertugdømmet) Holsten, der var et len i Det tysk-romerske Rige. Trods alle delingerne (se nedenfor) havde den danske konge i de følgende århundreder også direkte magt over store dele af Slesvig-Holsten, og lod mere eller mindre kontinuerligt slå mønt her, efter 1544 med sin danske kongetitel ved siden af den hertugelige (tabel 1).

Det er væsentligt at gøre sig klart, at de kongelige dele af Slesvig-Holsten møntmæssigt ikke bare udgjorde en del af kongeriget, men var en selvstændig enhed med sin egen udvikling, der tilfældigvis delte hersker med kongeriget.

Gottorp i flere etaper

Den anden store spiller var hertugerne på Gottorp slot. I 1490 fik Kong Hans' lillebror Frederik, den senere kong Frederik I, som arv dele af Slesvig-Holsten. Senest 1514 startede han en udmøntning i Husum og siden på Gottorp, der fortsatte til hans død i 1533. Selv efter at han var blevet konge, anvendte han den holstenske hertugtittel på disse mønter uden at nævne kongetitlen. Hans søn Christian blev straks ved faderens død hertug og kort efter valgt til dansk konge som Christian III. De første år betitlede han sig ligeledes kun hertug af Holsten på mønterne præget på Gottorp (Galster 1972, s. 34-36).

Af Jens Christian Moesgaard

Mønter vises i ca. 120%. For billeder af mønter tak til Jan Bendix og Birger Bentsen, Stack's Bowers Galleries, Fritz Rudolf Künker, Bruun Rasmussen, CoinArchivesPro.

I 1544 blev hertugdømmerne igen delt. Christian III's halvbrødre Hans den Ældre og Adolf fik hver deres del. Førstnævnte holdt til i Haderslev og slog ikke mønt. Han døde 1580 uden efterkommere. Sidstnævnte havde sit hovedsæde på Gottorp Slot og blev stamfar til den slesvig-holstens-gottorpske slægt. Den mistede under Store Nordiske Krig (1700-1721) de slesvigske dele af deres besiddelser til Danmark, og i 1773 afstod den også de holstenske dele i bytte for grevskabet Oldenburg.

Gottorperne prægede mønter, nogle tydeligt slesvigske (titel, våbenskjold), se eksempelvis Sieg Johan Adolf 3, fig. 1. Andre holstenske (eksempelvis med den tyske kejsers navn, se Sieg Johan Adolf 4.2-7, fig. 2) og atter andre fælles for begge landsdele. Der kendes en enkelt mønttype fra hertug Adolf (1544-1586), men ellers startede udmøntningerne først rigtigt i 1593, og de fortsatte til 1726, med en enkelt senere udmøntning i 1753 (Sieg 2017, s. 335-376).

Hertugdømmet Slesvig var som sagt et len under kongeriget Danmark (se også kort side 14). Gottorperne ønskede sig midt i 1600-tallet større selvstændighed og allierede sig derfor med Danmarks arvefjende Sverige. Ved fredsslutningerne i 1657 og 1660 blev det anerkendt, at de gottorpske dele af Slesvig skulle være suveræne, det vil sige helt fri af lensbånd til Danmark. Dette blev flere gange udfordret af Danmark, og da suveræniteten efter endnu en krise blev anerkendt igen i 1689, lod hertug Christian Albrecht slå en dukat, der på bagsiden viser ham selv kravle op af et bjerg med torne og truende skyer mod toppen,

Figur 1. Gottorp. Johan Adolf. $\frac{1}{32}$ taler 1595

Figur 2. Gottorp. Johan Adolf. $\frac{1}{24}$ taler 1599

Figur 3. Gottorp. Christian Albrecht. Dukat 1689

Figur 4. Gottorp. Frederik 4. Taler 1698

Figur 1

Figur 2

Figur 3

Figur 4

hvor hertugkronen er. Indskriften er hertugens valgsprog: PER ASPERA AD ASTRA: gennem besværligheder til stjernerne (Sieg 10.4, se fig. 3). Også på andre mønter fremhæves suveræniteten. Normalt består titulaturen på mønterne af en lang række titler. Eksempelvis på rigsdaleren 1698: HND SH SED-CIOED = arving til Norge, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst (Sieg Fr.IV 9.2, se fig. 4). På rigsdaleren 1700 står der derimod blot D G DVX SVPREMVS SLES = af Guds nåde, suveræn hertug af Slesvig (Sieg Fr.IV 9.3). Så er det slået fast!

Gottorp-familien havde succes på den internationale scene, da forskellige grene af den regerede Sverige fra 1751 til 1818 og Rusland fra 1762 til 1917.

Bispedømmerne

Bispedømmet Lybæk var også en territorialstat med møntret. Territoriet var forskellige landområder i nærheden af Lybæk, men ikke selve byen, der nød stor selvstændighed. Fyrstebisperne kom fra den gottorpske slægt. Ofte var det den regerende hertug, andre gange et yngre medlem af slægten. Når det var en regerende hertug, fremgik det af bispetitlen og/eller Lybæks kors i våbenskjold på mønterne.

Gottorperne var også i lange perioder ærkebisper af Bremen, hvis to nøgler indgik i våbenskjoldet. Ærkebispren regerede landet lige på den anden side af Elben og helt over til Weser – med undtagelse af selve byen Bremen. I 1634 overtog den danske prins Frederik (senere Frederik III) titlen og territoriet og lod præge mønter (Sømod 2012, s. 166-179), se fig. 5-6, indtil det blev omdannet til et hertugdømme og overgik til Sverige ved den westfalske fred i 1648 (Ahlström m.fl. 1980, s. 146-158). Dette område var ikke i egentlig forstand en del af Slesvig-Holsten, men møntmæssigt lignede det meget.

Figur 6

Figur 5. Ærkebispedømmet Bremen Frederik 3. Søsling 1641.

Figur 6. Ærkebispedømmet Bremen Frederik 3. Speciedaler 1641

Figur 7

Figur 7. Sønderborg, Hans den Yngre.
2-, 4- og Dobbeltskilling
(Sieg 3, 4, 12) og den imponante daler 1622 (Sieg 16.2).

Sønderborg med sidelinjer

I 1564 fik Frederik II's yngre bror Hans den Yngre nogle dele af Slesvig-Holsten med hovedsæde i Sønderborg. Hans lod præge mønter 1604-1622 (Jensen 1971), se fig. 7. Ved hans død i 1622 blev hans besiddelser delt i fem mellem hans sønner. I alle fem dele undtagen Ærø blev der sporadisk præget mønter: i Sønderborg 1624-1627, i Glücksborg 1632-1716, i Nordborg i 1676 og i Plön 1625-1690 og igen i 1760-1761 (Jensen 1971; Sieg 2017, s. 319-326).

Pinneberg og Rantzau

En sidelinje af den gamle holstenske greveslægt, Schauenburgerne, fortsatte med at regere grevskabet Pinneberg nordvest for Hamborg. De lod præge mønter i betydeligt tal i Altona (Sømod 2012, s. 136-160), se fig. 8. Schauenburgerne prægede også mønter i deres grevskab Schauenburg i Vestfalen, og det er nogle gange svært at skelne mellem de to udmøntninger. Slægten uddøde i 1640, og en del af grevskabet Pinneberg gik til den danske konge, en del til den gottorpske hertug.

Sidstnævnte del overgik i 1649 til Christian Rantzau. Året efter fik han som rigsgreve møntret. Han og hans søn lod præge mønter 1655-1689 (Sømod 2012, s. 161-163).

De omkringliggende områder

Byerne Lybæk og Hamborg havde også egen møntret med betydelige udmøntninger, se fig. 9-11. Tidligere havde også andre byer, såsom Flensborg, Kiel, Oldesloe, Rendsborg og Itzehoe ladet slå egen mønt, men i den her behandlede periode var disse udmøntninger ophørt. I vore dage er Lauenborg også en del af den tyske delstat Slesvig-Holsten – der lod hertugen af Sachsen-Lauenborg og bispem af Ratzeburg præge mønter. Slesvig-Holsten og nærmeste omegn var virkeligt et klude-tæppe af forskellige udmøntninger!

Figur 8

Figur 9

Figur 10

Figur 11

Mellem lybsk og dansk møntregning

Den lybske møntregning var den dominerende i hele Nordtyskland i tidlig nyere tid. De fleste møntherrer i Slesvig-Holsten lod slå mønt efter denne møntregning.

Der var dog undtagelser fra denne regel i den danske konges møntrække. I kongeriget slog man efter dansk møntregning, hvor 2 skilling dansk var lig med 1 skilling lybsk. Det er derfor interessant at se på, hvilken møntregning den danske konge anvendte i Slesvig-Holsten – den danske eller den lybske (tabel 1). Her skal man kun se på småmønterne, da guldmønt og speciedalere generelt blev slået efter international standard. Man ser, at indtil 1670 er hovedreglen, at kongen i Slesvig-Holsten lader præge efter lybsk møntregning. Der er kun ganske enkelte undtagelser med danske mønter 1627-1629, 1645 og 1659-1660, perioder, der falder sammen med dansk krigsdeltagelse med ekstraordinære behov for finansiering.

Fra 1671 blev der stort set kun udmøntet efter dansk møntregning. Den sjældne 3 skilling lybsk 1680 (Hede 124) er i følge Hede at anse som en prøvemønt for en aldrig realiseret genoptagelse af prægning efter lybsk møntregning. Her kan det måske være interessant at nævne, at hertug Karl Frederik af Gottorp (1702-1739) ikke benævner sine småmønter efter lybsk møntregning, men som "fürstliche schleswig-holsteinische Landesmünze" (Sieg 2017, s. 371-376).

Figur 8. Pinneberg, Ernst 3. ½ Taler u.å. (1621-22), Lange 920.

Figur 9. Byen Lübeck. ½ Taler 1546. Behrens 200a.

Figur 10. Byen Hamburg. Taler 1621 med Ferdinand 2's. navn.

Figur 11. Byen Hamburg. Doppelschilling (15)97 med Kaiser Rudolf 2's. navn.

Figur 12

Figur 12. Gottorp. Johan Adolf.
1/16 taler 1597.

Figur 13. Gottorp. Johan Adolf.
1/16 taler 1608.

Figur 13

I 1788 indførtes en møntreform i Slesvig-Holsten, der indførte slesvig-holstensk kurant, men det er en historie, der går ud over rammerne for denne artikel.

Typevalg og cirkulation

I valget af motiver til mønterne indskrives eksempelvis Gottorp, Sønderborg og Pinneberg sig tydeligt i nordtysk tradition. For eksempel har dreiling, søsling, skilling og dobbeltskilling ($1/128$, $1/64$, $1/32$ og $1/16$ daler) fra årene omkring 1600 på forsiden våbenskjold og på bagsiden som regel de karakteristiske forsirede kors (Sieg Johan Adolf 1-3, 5-6, Frederik 6-7; Jensen 5; Sømod 3731, se fig. 12), som man i forskellige variationer også finder eksempelvis i by-udmøntningerne fra Hamborg og Lybæk (Saurma 1854, 1856, 1897, 1906-1908). Der er også en del dobbeltskillinge med den tyske ørn (Sieg Johan Adolf 5.1, 6.8; Jensen

Tabel 1. Prægning af småmønt i Slesvig-Holsten, kongelig linje, 1544-1788

	Møntsted	Lybsk møntregning	Dansk møntregning
1544-1556	Flensborg	H Chr.3 21-22	-
1566-1571	Flensborg	H Fr.2 30-34	-
1590-1593	<i>Haderslev</i>	<i>Kun guld mønt</i>	
1619-1626	Glückstadt	H Chr.4 167-172	-
1627-1629	Glückstadt	-	H Chr.4 173-174
1640-1647/48	Glückstadt	H Chr.4 175-178	H Chr.4 179 (1645)
1657-1660	Glückstadt	H Fr.3 149-150	H Fr.3 153 (1659-60)
1664-1670	Glückstadt	H Fr.3 151-152	-
1671-1682	Glückstadt	H Chr.5 124 (1680)	H Chr.5 121-123
1692-1697	Glückstadt	-	H Chr.5 125-130
1702-1716	Glückstadt	-	H Fr.4 58-59
1716-1720	Rendsborg	-	H Fr.4 62-63
1768-1769	<i>Rethwisch</i>	<i>Kun speciemønt</i>	
1771-1788	Altona	-	H Chr. 7 28A 33B-C, 37-38

H = Hede 1978

Figur 14

Figur 16

Figur 15

Figur 17

Figur 18

Figur 19

Figur 20

6-7; Sømod 3732-3733, 3737-3738, 3741, 3748-3750, se fig. 13). Den meget karakteristiske Apfelgrochen ($\frac{1}{24}$ daler) var også populær (Sieg Johan Adolf 4; Sømod 3702...3784) – den har fået sit navn efter rigsæblet på bagsiden (fig 2).

De kongelige udmøntninger i Flensborg 1544-1571 bærer også tysk-inspirerede motiver med tilsvarende forsirede kors (Hede Chr.III 21-22, Fr.II 30-31, se fig. 14 og 15). Da Christian IV igangsatte sin udmøntning i det nyanlagte Glückstadt, der have til formål at udkonkurrere Hamborg – intet mindre! – anvendte han originale motiver med sit kronede monogram C4 eller buste med dansk våbenskjold på forsiden og Lykens gudinde Fortuna som motiv på bagsiden (Glück = Lykke) (Hede 170, 175, se fig. 16 og 17).

I slutningen af hans regering ser man dog et mere almen nordtysk design med værdien i flere linjer på bagsiden, eksempelvis i tre-skillingen = $\frac{1}{6}$ daler med kongens buste på forsiden (Hede 176). Dette motiv fortsatte ind i Frederik III's regeringstid (Hede 149, 152 se fig. 18). Det er for regionen, det normale motiv, som man også ser i Gottorp (Sieg Fr.III 7.3-8, Chr. Alb. 3, se fig. 20), Bremen (Hede 4; Ahlström m.f.l. nr. 4-5, 33-39), Plön (Sømod 3657) og mange andre steder i Nordtyskland. Motivet findes også på $\frac{1}{8}$ daler (fig. 19). De mønter, som kongen lod præge efter dansk møntregning, havde derimod rent dansk design (Hede Chr.IV 173-174, 179, Fr.III 153, se fig. 21 og 22).

Kongelige udmøntninger.

Figur 14. Christian 3. Flensborg. Søsling 1545.

Figur 15. Frederik 2. Flensborg. Skilling u.å.

Figur 16. Christian 4. Glückstadt. 8 Skilling 1642.

Figur 17. Christian 4. Glückstadt. $\frac{1}{16}$ -Rigsdaler / 3 Skilling Lybsk 1623.

Figur 18. Frederik 3. Glückstadt. $\frac{1}{16}$ -Rigsdaler / 3 Skilling Lybsk 1665.

Hertuglige udmøntninger.

Figur 19. Gottorp. Frederik 3. $\frac{1}{8}$ Rigsdaler / 6 Skilling lybsk 1626

Figur 20. Gottorp. Christian Albrecht. $\frac{1}{16}$ Rigsdaler / 3 Skilling lybsk 1671

Figur 21

Figur 21. Christian 4. Glückstadt, 2 mark 1645

Figur 22. Frederik 3. Glückstadt, 4 mark 1659

Figur 22

Det er interessant at se, at i slutningen af 1600-tallet og starten af 1700-tallet minder designet af en del af Gottorpmønterne om de danske kongelige mønter. Man valgte nogle gange våbenskjoldet med de to slesvigske løver, som ligner det danske tre løver, frem for at anvende det holstenske nældeblad. Der gik som allerede nævnt 2 danske skillinger på 1 lybsk.

De gottorpske søslinge og en-skillinger 1681-1682 (Sieg Chr. Alb. 12.1-3, 13.2-6, se fig. 23) er således det samme værd som de danske en- og to-skillinger 1676-1681, præget i København (Hede Chr.V 74-75, se fig. 24) – og de har helt samme design. Tilsvarende ligner den gottorpske 2 skilling 1693 (Sieg Chr. Alb. 14.3, se fig. 25) den danske 4-skilling 1693-1694, præget i Glückstadt (Hede Chr.V 128, se fig. 26) – her hjælper det, at de to herskeres monogram ligner hinanden. Den gottorpske 6 skilling 1722-1726 (Sieg Karl Frederik 8, se fig. 27) og 6-skillingen 1723-1724 fra bispedømmet Lybæk (Sømod 3850) minder meget om de danske 12 skillinge 1710-1719 (Hede Fr.4 43, se fig. 28).

Meget af dette var naturligvis tidens mode, og tilsvarende design kan findes i mange andre nordtyske områder, men der var sikkert også et element af et ønske om genkendelse og anerkendelse af mønten som værende af samme værdi for at lette dens accept i omløbet. Gottorpske og andre mønter fra Slesvig-Holsten cirkulerede faktisk i det egentlige Danmark – det kan man se af møntfundene.

Skattefundet fra Vejle, nedlagt efter 1615, som var helt domineret af gottorpske dobbeltskillinger, er sandsynligvis bragt direkte af en rejsende sydfra fra hertugdømmerne (Jensen 2002, s. 33-34). Det afspejler således ikke direkte det typiske møntomløb i det egentlige Danmark, men mange andre fund viser, at de var overalt i mindre mængder. Eksempelvis indeholdt den legendariske Balle-skat, nedlagt under krigen

Figur 23

Figur 24

Figur 25

Figur 26

Figur 27

Figur 28

1657-1660, adskillige mønter fra Hertug Hans den Yngre af Sønderborg, Gottorp, Pinneberg og ærkebispedømmet Bremen (Bendixen 1974, nr. 11470-11758).

Også blandt de 568 mønter i Fortunstræde-fundet fra København, nedlagt efter 1719, var der ni småmønter fra Gottorp (Lindahl 1960). Mønterne nåede også til Skåne, som man ser i Buddahus-fundet, nedlagt i 1660'erne (Jensen 1989, nr. 1359-1406, A27-28). De optræder også jævnligt blandt kirkegulvsfundene. I Sydjylland kan de være hyppige, som f.eks. de 5 eksemplarer i Øster Starup kirke ved Vejle, mens de længere væk var sjældnere, som de to stykker i Holmens Kirke i København (Mørkholm 1972, s. 194-195).

Denne gennemgang af forskellige aspekter af Slesvig-Holstens mønthistorie er bare en række eksempler, som langt fra udtømmer emnet.

Litteratur

Ahlström, Bjarne, Yngve Almer & Kenneth Jonsson, *Sveriges besittningsmynt*, Stockholm 1980.

Bendixen, Kirsten, "Sølvskatten fra Balle og Christian IV's møntpolitik",

Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1973 (1974), s. 131-181.

Galster, Georg, *Unionstidens udmøntninger*, København 1972.

Hede, Holger, *Danmarks og Norges mønter*, 3. udgave, København 1978.

Jensen, Jørgen Steen, *Hertug Hans den Yngre*, Sønderborg 1971.

Figur 23. Gottorpsk 1-skillig 1682, Chr. Albrecht.

Figur 24. 2-skillig 1680, præget i København Christian. V.

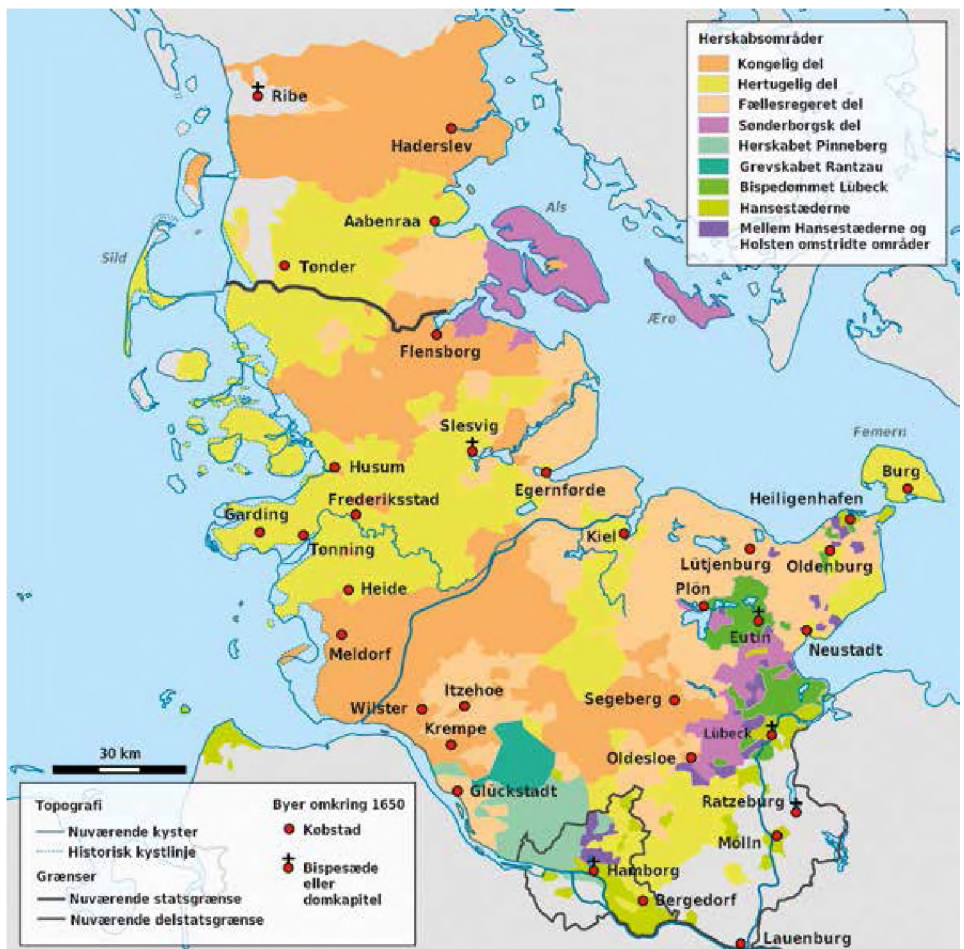
Figur 25. Gottorpsk 2-skillig 1693, Chr. Albrecht.

Figur 26. Dansk 4-skillig 1693 præget i Glückstadt af Christian V.

Figur 27. Gottorpske 6-skillig 1724, Karl Frederik.

Figur 28. Dansk 12-skillig 1718, Frederik. 4.

- Jensen, Jørgen Steen, "Det skånske møntfund fra Buddahus 1894/95", *Lit. Festskrift till Lars O. Lagerqvist*, Stockholm, 1989, s. 171-183
- Jensen, Jørgen Steen, "Sønderjyllands mønthistorie til 1864", *Sønderjyske Årbøger* 2002, s. 7-60.
- Lindahl, Fritze, "Møntfund i Fortunstræde 3", *NNUM* 1960, s. 72-73.
- Mørkholm, Otto, "Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling, København 1970", *NNÅ* 1971 (1972), s. 189-197.
- Saurma-Jeltsch, Hugo von, *Die Saurmasche Münzsammlung*, Berlin 1892.
- Siegs Møntkatalog*, Norden, årgang 2017, København 2016.
- Sømod, Jørgen, *Mønter fra Slesvig & Holsten 1460-1923*, Frederiksberg 2012.

Kort: MarianneES-commonswiki